

ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ В ТВОРЧОСТІ МИРОНА КОРДУБИ

Мирона Кордубу (1876-1947) вважають одним із найталановитіших учнів М. Грушевського, одним із найвизначніших істориків Східної і Центральної Європи, видатним дослідником давньої й середньовічної історії України та доби Хмельниччини, визначним громадсько-культурним і політичним діячем. Творча спадщина М. Кордуби зацікавила науковців ще на зламі XIX-XX століть, вже після виходу в світ його перших праць. Але лише з 1991 р. – часу здобуття Україною незалежності – розпочалося ґрунтовне вивчення життя та діяльності М. Кордуби як науковця і громадсько-політичного діяча. Серед десятків праць сучасних українських дослідників виділяються монографії Ірини Федорів та Тетяни Кульчицької. Окрім того, І. Федорів захистила дисертаційне дослідження, яке присвячене науковій і громадсько-політичній діяльності М. Кордуби.

Одним із головних напрямків наукового пошуку М. Кордуби була історична географія. Дана стаття є спробою проаналізувати місце історично-географічних студій в творчості М. Кордуби та їх значення для історичної науки.

Більшість історично-географічних праць М. Кордуби виходили окремими брошурами або публікувалися у виданнях Наукового товариства імені Шевченка. Найбільшу активність в галузі історично-географічних досліджень М. Кордуба проявляв у 1920-1930-х роках, коли працював у Львові (1919-1928) та у Варшавському університеті (1929-1939).

Велике значення М. Кордуба надавав вивченню топонімів, вважаючи їх важливими свідками минулого. З ініціативи М. Кордуби Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка започаткувала підготовку «Географічного словника Галичини і Буковини».

Ключові слова: історична географія, Мирон Кордуба, топоніми, кордони, розселення.

Мирона Кордубу (1876-1947) називають одним із найталановитіших учнів М. Грушевського, одним із найбільших істориків Східної і Центральної Європи, видатним дослідником давньої й середньовічної історії та доби Хмельниччини, визначним громадсько-культурним і політичним діячем. Творча спадщина вченого зацікавила науковців ще на зламі XIX-XX століть, вже після виходу в світ його перших праць. Але лише з 1991 р. – часу здобуття Україною незалежності – розпочалося ґрунтовне вивчення життя та діяльності М. Кордуби як науковця і громадсько-політичного діяча [1]. Серед десятків праць сучасних українських дослідників виділимо дві найбільш поважніші – монографії Ірини Федорів [41] та Тетяни Кульчицької [30]. Науковій і громадсько-політичній діяльності М. Кордуби також присвячене дисертаційне дослідження І. Федорів [42].

Невдовзі після відновлення незалежності України група львівських науковців (Я. Ісаєвич, Я. Дашкевич, О. Романів та ін.) розробили проект видання праць М. Кордуби в п'яти томах.

Спеціальний том (обсягом близько 300 с.) мав бути присвячений історико-географічним, географічно-статистичним та ономастичним працям ученого. На жаль, жоден із запланованих томів досі не надрукований [3, с.198]. Близько 1946 р. у Львівському університеті підготували «Характеристику наукової діяльності проф. др. Мирона Михайловича Кордуби» (судячи по стилю авторство належало самому М. Кордубі. – С. Т.). У даній довідці було визначено три головні напрямки наукової діяльності М. Кордуби: історія Козаччини; історична географія та топографічна ономастика; критично-бібліографічні огляди і рецензії [6, арк.66зв.].

Першим звернув увагу на діяльність М. Кордуби як збирача і дослідника української топонімії філолог з Чернівців Дмитро Бучко (1967) [4]. До цього питання Д. Бучко звертався ще не раз [39, с.64, 225]. Чернівецький історик І. Чеховський, який досліджував мікротопонімію Чернівецької області в історичному аспекті, звернув увагу на дослідження М. Кордубою української ономастики та безпосередньо історичної топонімії Буковини [39, с.238, 254]. У дисертаційному дослідженні І. Федорів окремих параграфів відведено етнографічним та історико-географічним дослідженням ученого [42, с.158-175]. Ця ж дослідниця підготувала невелике повідомлення про дослідження М. Кордубою історичної та етнічної географії України [40].

Дана стаття є спробою проаналізувати місце історично-географічних студій в творчості М. Кордуби та їх значення для історичної науки.

На формування М. Кордуби як майбутнього ученого великий вплив мало знайомство з багатьма відомими науковцями під час його навчання на філософських факультетах Львівського (1893-1895) та Віденського (1895-1898) університетів. Зокрема, у Львові він мав можливість слухати лекційні курси та відвідувати семінари відомих професорів: істориків І. Шараневича, М. Грушевського, К. Войцехівського, географа А. Ремана та ін. У Відні його вчителями були історики Г. Цайсберг, М. Бідінгер, О. Губер, географи В. Пенк, Ф. Томашек та ін. Саме в студентські роки, за підтримки М. Грушевського, М. Кордуба розпочав свою активну наукову, бібліографічну та публіцистичну діяльність. Під керівництвом відомого фахівця із середньовічної історії Австрії М. Бідінгера М. Кордуба написав дисертацію на тему «Історія і відносини в Галицькому князівстві до половини XIII ст.» і 2 травня 1898 р. здобув у Віденському університеті науковий ступінь доктора філософії [42, с.25-27, 30].

Через матеріально-фінансову незабезпеченість молодий учений був змушений залишити мрію про габілітацію у Віденському університеті та наприкінці 1900 р. переїхати до Чернівців. Впродовж року він складав іспити комісії у складі таких професорів, як Р.-Ф. Кайндль, Г. Герцберг, Д. Гільберт на право викладання у другій державній Чернівецькій гімназії. Спершу він став помічником учителя, згодом – викладачем географії, історії, німецької і української мов та за тодішнім звичаєм йменувався

професором. У гімназії М. Кордуба працював до 1918 р. У «чернівецький період» М. Кордуба брав активну участь у науковому житті. У 1902 р. він став одним із засновників Українського історичного товариства (УІТ) у Чернівцях [13, с.112-113; 42, с.31, 59-60]. 8 квітня 1903 р. його обрали дійсним членом історично-філософської секції Наукового Товариства імені Т.Г. Шевченка (НТШ) у Львові [6, арк.3].

У «чернівецький період» М. Кордуба став збирачем і дослідником української топонімії. Сталося це під впливом професора кафедри історії Східної Європи у Чернівецькому університеті Володимира Мільковича (1869-1916), який був першим головою УІТ. 12 липня 1902 р. на першому засіданні УІТ В. Мількович виголосив доповідь про використання картографічних методів в історичних дослідженнях. Професор В. Мількович запропонував зайнятися складанням історичних ґрунтових карт й, спираючись на них, вести дослідження історії краю. Особлива увага мала звертатися на назви парцел (земельних наділів), лісів, пагорбів, річок й потоків на Буковині. Товариство мало розробити методику цих дослідів, залучити до обстежень місцеву інтелігенцію, насамперед учителів, картографічно закріпити результати експедиційної праці [13, с.114; 14, с.108].

Слід підкреслити, що у статуті УІТ серед іншого передбачалося укладання географічного словника. Великою популярністю серед членів товариства користувався цикл виступів М. Кордуби «Історія Руси» (княжий період), його дослідження з топонімії, етнології та історико-географічної тематики [12, с.284].

Перші результати своїх досліджень слов'янських топонімів Буковини М. Кордуба виклав у статті «Найдавніші оселі на Буковині», яка з'явилася у газеті «Буковина» 17 квітня 1905 р. [14, с.108]. Топонімічні дослідження М. Кордуби мали важливе значення, оскільки вони спростовували твердження історика Іона Ністора, що румуни – єдине автохтонне населення Буковини, а українці на Буковині – вигадка австрійців, які «винайшли» тут українську націю після 1848 р. [13, с.115].

У 1906 р. була опублікована стаття М. Кордуби «Молдавсько-польська границя на Покутю до смерти Стефана Великого». Учений зазначав, що територіальні питання з початків молдавської держави належали до «темних закутин історичної науки»: вони мало цікавили румунських істориків, наприкінці XIX ст. їх торкався польський галицький історик О. Чоловський, а на початку XX ст. приділив певну увагу німецький історик з Чернівців Р.-Ф. Кайндль [21, с.158]. М. Кордуба спробував з'ясувати динаміку змін молдавсько-польського кордону починаючи з останньої чверті XIV ст. до початку XVI ст. Зокрема, було встановлено, що в 1502-1505 рр. Молдавське князівство поширювало свою владу на соляні копальні в Прикарпатті та володіло землями між Дністром і Карпатами від Колочина і Черемоша аж по Галич і ріку Лукву [21, с.183-184].

М. Кордуба вказував, що першу спробу систематичного збирання українських географічних назв зробив Володимир Гнатюк,

який склав «квестіонар» для збирання місцевих переказів, оголошений у 1907 р. в Хроніці НТШ у Львові. Проте результат цього звернення був негативним – надійшло всього 2-3 відповіді. М. Кордуба скромно зазначав, що він «в 1908-9 роках приробирав при підмозі учеників висших класів гімназії в Чернівцях дещо топографічного матеріалу з буковинської України» [18, с.5].

Під час експедицій 1912-1914 рр. М. Кордуба намагався заходами топонімії віднайти на Буковині сліди літописного міста Хмелів, одного із трьох важливих центрів Шипинської землі на межі XIV-XV ст. Завдяки опитуванню місцевого населення дослідник виявив топографічні назви, які свідчили про існування в давнину «города» південніше містечка Вашківці поблизу с. Карапчєва, а докладне вивчення терену підтвердило ці здогадки. Хмелів, як і Цецин, лежав на північному узбіччі лісистого гористого хребта, що утворював вододіл між р. Прутом і р. Серетом, охороняючи доступ з півдня до шляху зі Сходу на Покуття [15]. Пізніше така ж методика була використана для пошуків літописного міста Звенигорода [17].

У 1912 р. М. Кордуба підготував «Географічний атлас», який складався з 24 «головних» карт і 11 «побічних». Це був перший географічний атлас українською мовою, де було подано окремо Україну в її етнографічних межах (масштаб 1:5 000 000). Поява атласу викликала неоднозначну реакцію в педагогічному середовищі. Декілька рецензентів вказували на окремі недоліки (в основному це стосувалося транскрибування іноземних назв), але рекомендували його до використання. Основним зауваженням була відносно висока ціна атласу. Проте з нищівною критикою атласу виступив професор Степан Рудницький, який зробив висновок, що «для народних і виділових шкіл він задорогий і дає забагато. Для середних шкіл він ледве чи вистарчить в низших класах, а у вищих класах вже зовсім ні». З огляду на це, «Географічний атлас» М. Кордуби в лютому 1913 р. було рекомендовано шкільною крайовою радою у Львові лише для тимчасового ужитку [10].

Очевидно, що саме під впливом дослідження топонімів Буковини та перипетій із виданням свого атласу, М. Кордуба зробив висновок про те, що «ми не знаємо своїх рідних географічних імен та не досі не подбали про те, що їх одні другим і широкому світові подати до відома. Приходиться констатувати факт, що досі нема у нас ні одної збірки оригінальних народних назв хоч би тільки осель, рік, гірських пасем та верхів із території, на котрій живе український народ». Оскільки в більшості випадків народні назви поперекручувано, підроблено до офіційної номенклатури, замість народних українських назв використовувалися чужі назви (в Галичині – польські, на російській Україні – московські, на Угорщині – мадярські, на Буковині – німецько-польсько-волоська «саламаха»). Саме тому у шкільних підручниках з історії та географії «покутує чимало невірних або й зовсім неіснуючих штучно викованих назв» [7, арк.4-5].

Під час Першої світової війни активну діяльність по ознайомленню світової громадськості з українським питанням здійс-

нював Союз визволення України (СВУ). М. Кордуба налагодив тісну співпрацю з цією організацією, яка проголосила метою боротьбу за незалежну Українську державу. Коштом СВУ учений видав роботи «Північно-Західна Україна» та «Територія і населення України».

У праці «Північно-Західна Україна» на багатому фактичному матеріалі було показано українську приналежність південно-західних частин Гродненської та Мінської губерній, Холмської губернії та історичної Волині (7 західних повітів Волинської губернії). Учений обрахував територію Північно-Західної України в 79 312 кв. км., де мешкало 4 383 400 осіб, 64,79% з яких були українцями [22, с.25-26, 33]. М. Кордуба проаналізував динаміку змін західної і північно-західної межі українських етнічних земель. Історик наголошував, що Холмщина, Підляшшя, Полісся і Волинь здавна були тісно пов'язані із Східною Галичиною, а в XIII – I пол. XIV ст. вони становили єдину Галицько-Волинську державу. Навіть під польсько-литовським пануванням Північно-Західна Україна і Східна Галичина залишалися у тісних зносинах між собою та з іншими українськими землями [22, с.88].

У Відні в 1918 р. була опублікована праця М. Кордуби «Територія і населення України», яка стала спробою визначення території, заселеної українським народом, і встановлення точного числа українців на ній [26, с.1]. Учений зазначав, що політична ситуація початку XX ст. вимагала чіткого окреслення кордонів етнографічної території України. На основі переписів населення 1897 р. та 1910 р. він здійснив скрупульозний науковий аналіз етнічних груп різних земель, їх історичне формування, розселення української та інших національностей, їх кількісне співвідношення на територіях, де українське населення повністю переважало і де воно перемежовувалося з поселеннями інших національностей. М. Кордуба вказував на фальсифікації австрійської та російської офіційної статистики, особливо в матеріалах переписів населення в Галичини та Угорщині, які «можуть бути клясичним прикладом урядового фальшування національної статистики» [26, с.3].

Власний аналіз обрахунків дав М. Кордубі право стверджувати, що в Східній Галичині, Північній Буковині, Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Поділлі, Поліссі, Бессарабії, Слобожанщині, Донщині та Підкавказзі до Першої світової війни абсолютно переважали українці [26, с.4-13]. Мінімальне число українців, що жили на етнографічній території України, було визначене ученим в понад 32 млн. осіб, що дорівнювало 71% всього населення. Як зауважував М. Кордуба, такий же відсоток на той час становили поляки у десятих губерніях Польського королівства [26, с.14].

Поза суцільною українською територією М. Кордуба розглянув поселення української діаспори на різних територіях Російської імперії: Курська губернія (53% українців), Воронежська губернія (36,2%), Таганрозький повіт Донської області (61,7%) та ін. Разом це становило приблизно 1 млн. 100 тис. українців [26, с.5-6]. На Передкавказзі також проживало 470 тис. українців [26, с.7].

Таким чином, на території Російської імперії мешкало українців 35 614 890 осіб, з яких 2 150 667 проживало за межами етнографічної України. В Австро-Угорщині мешкало 4 241 490 українців. Загалом у світі, за обрахунками М. Кордуби, проживало 41 млн. українців [26, с.15].

Територія України в етнографічних межах за обрахунками М. Кордуби складала 739 162 кв. км. Це була друга за величиною національна територія в Європі, що поступалася лише Росії. Напередодні Першої світової війни населення України в етнографічних межах становило близько 46 млн. 12 тис. осіб [26, с.13]. Про важливість праці «Територія і населення України» свідчить той факт, що її було перекладено на французьку мову і видано у 1919 р. у Швейцарії [5, с.213].

Варто підкреслити, що незважаючи на події Першої світової війни, М. Кордуба працював над підручником з географії. У матеріалах до підручника простір українських земель оцінювався ним в 850 тис. кв. км. Учений зазначав (підкреслення М. Кордуби. – С. Т.): «Писані джерела свідчать, що на цім просторі Українці щонайменше від IX ст., значить 1100 літ – але дуже правдоподібно, що значно давніше, ок. Різд. Хр. або і перед тим. Брак природних, замкнених границь (лиш Озівське і Чорне моря) на переході з Азії до Європи. Сюди перекочувували степові орди: Гуни, Авари, Мадяри, Печеніги і т.д. Україна була заборолом Європи, боронила від заливу степових орд, об груди Українців розбивалися перші удари орд» [9, арк.25зв.].

До питання про визначення території майбутньої української держави і чисельності українського населення М. Кордуба повернувся у 1921 р. в брошурі «Простір і населення України». Її головною ідеєю був принцип соборності України. Учений бачив українську національну державу виключно в її етнографічних межах. «... Куди би не витичили політичні межі, все й всюди Україною зватимемо ці землі, на котрих український народ живе в переважачій більшості. Ті землі повинні й увійти в склад української держави, всі без виїмки, але й ніякі інші поза ними» [24, с.3].

«Львівський період» життя та діяльності М. Кордуби (1919-1928) насичений громадською і політичною діяльністю. Зокрема, учений був одним із засновників і деканом філософського факультету Українського таємного університету у Львові (1921-1925), головою Історико-філософської секції НТШ (1922-1927).

На засіданні Історично-філософської секції НТШ 27 лютого 1920 р. М. Кордуба запропонував план видання історико-географічного словника Галичини, в першу чергу збірки самих географічних назв. Секція схвалила цю ідею й доручила справу Археографічній комісії, на якій 3 березня історик запропонував «квєстіонар» (питальник) для збору матеріалу, який опублікували в часописах «Громадська думка» і «Вперед» та видали окремим листом [30, с.48-49].

У 1924 р. М. Кордуба опублікував статтю «Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело», до якої як дода-

ток подав квестіонар, доповнений новими пунктами. Всього він містив 26 запитань. Серед них: загальні відомості про населений пункт (офіційна, давня або забута, глумлива та жартівлива назви), назви окремих частин: передмість, кутів, вулиць, доріг, стежок, переходів, роздоріж; городів, полів, сіножатей, пасовиськ, долин, полонин, боліт, лісів, гаїв, корчів, зрубів, полян; рік, потічків, криниць; бродів, островів у ріці, озер, ставів, водоспадів, порогів, вирів; фільварків, млинів, дворищ; могил, курганів; гір, горбів, скалів, каменюк; копалень; проваль, яруг, котловин; печер. Перелік включав питання з археології та етнографії: потрібно було вказати, чи знаходили на території села якісь старовинні речі – монети, зняряддя, зброю, чи є залишки городищ, валів, укріплень; чи є церква, костел, каплиця, залишки давніх монастирів, цвинтарищ; які є промислові заклади. Потрібно було подати перекази про заснування села, вказати чи є місцеві хроніки, акти тощо [18, с.12-14]. Пізніше кількість запитань «квестіонару» зросла до 28 [35, арк.14зв.-15зв.].

М. Кордуба наголошував, що взятися за збір матеріалу може кожен, бо для цього не потрібно спеціальної підготовки. «Тільки дві прикмети мусить мати збирач: точність та сумнінність... – підкреслював учений. – Відповіді на питання треба списувати безумовно тільки з уст народу... Тому треба звертатися до старших господарів, що гаразд знають свою оселю» [18, с.10].

Проте на відозви в часописах відгукнулося всього декілька осіб. Тому М. Кордуба залучив до збирання матеріалів студентів українського університету та учнів старших класів гімназії. У 1924 р. було зібрано вже матеріал з 212 громад Галичини [18, с.6]. За допомогою аналізу географічних назв учений показав територію, які захоплювала волоська (румунська) міграція, визначив межі першої української колонізації суміжних з Польщею та Словаччиною територій, відшукав населені пункти, що зустрічалися в літописах, давніх грамотах чи судових актах, встановив за назвами поселень хронологію заселення [18, с.6-10].

На конгресі істориків Східної Європи (27–29 червня 1927 р. у Варшаві), який скликало Польське історичне товариство, М. Кордуба присвятив свій виступ обґрунтуванню значення вивчення топографічних назв для історичних досліджень [13, с.115; 23]. Він, зокрема, розповів про зібрані топоніми із 400 місцевостей, а вже в 1930-х рр. було зібрано матеріали з 900 населених пунктів [30, с.50-51]. З архівних записів відомо про десятки учнів та студентів, які збирали матеріали у 1920-1930-х рр. Серед них: Ярослав Дзиндра, Володимир Бозюк, Любов Хміль, Теофіл Коструба, Осип Липка, Іван Прокопів, Степан Миронович, Михайло Стадник, Ірина Стрийська, Мирослав Бурачинський, Адам Марковський, Михайло Гарас, Корніль Ластівка та багато інших [33-37]. Лєвова частка роботи над словником все ж належала самому М. Кордубі. Збереглися сотні карток, заповнені рукою вченого: виписки історичного матеріалу, що стосувалися головним чином подій XVI-XVII ст. для населених пунктів Радехівського,

Струмило-Камінецького, Сокальського, Брідського і Жовківського «політичних повітів» [31], поділ назв населених пунктів на 55 груп за закінченнями та семантикою їх твірних основ [32].

Підкреслюючи важливість збору географічних назв, М. Кордуба вказував, що у західноєвропейських країнах проводився систематичний збір з уст народу таких джерел, існували окремі інституції та фахові часописи. Учений доводив важливість збору географічних назв в Україні «просто з народних уст», бо в усіх офіційних виданнях та картах їх перекручено на російський, польський, німецький, румунський чи угорський лад. М. Кордуба пропонував «Федерації істориків Східної Європи» взяти під контроль справу збирання географічних назв усього слов'янства. Задля цього необхідно було: 1) скласти спільний квестіонар для збору назв; 2) обрати представників від кожного слов'янського народу, котрі б у своїй адміністративній області організовували систематичний збір назв; 3) зберігати і систематизувати зібраний матеріал в архівах наукових установ; 4) уважно реєструвати всі ономастичні публікації; 5) видавати спеціальний журнал розвідок про топонластику слов'янських земель. Усі ці пропозиції М. Кордуби були підтримані конференцією [23; 41, с.39].

Важлива теза, яку учений висловлював щодо зацікавлення топографічними назвами, звучала так: «Збірка та розслід географічних назв дасть нам тверду підставу до зовсім докладного вивчення давних українських етнографічних меж» [18, с.7]. У праці «Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долиною Сяном» М. Кордуба порушив питання політичного кордону між Галичиною та Польщею за князівських часів. Учений вказував, що кордон між Руським – з одного боку та Краківським і Сандомирським воєводствами – з другого у 1435 р. був практично ідентичним з визначенням для межі XVI-XVII ст. на карті О. Яблонського, за винятком невеликих зміщень на південь від Яслиськ і на північ від Кросна. Ця ж лінія була межею між Галицькою державою і Польщею з середини XIII ст. Вона ніби утворена самою природою – смуга пралісів, що простягалася від Карпат з обох боків Вислока аж по Віслу і долині Сян. Як зазначав М. Кордуба, ніде на території Галичини немає стільки географічних назв, які б свідчили про давній лісистий характер місцевості, чимало поселень тут отримало назву від дерев, лісової звірини та лісових промислів. На північ від етнографічного клину на Підкарпатті і на рівнині аж по долині Сян останні українські поселення зустрічалися саме на вищезазначеному кордоні [16, с.33, 38-39, 78-85].

Цікавлячись історією вивчення топографічних назв, М. Кордуба підготував статтю про перші дослідження над українськими географічними назвами, які належали Михайлові Максимовичу. Історик відзначив цінність досліджень ученим географічних назв як важливого джерела для історичних та філологічних наук. Так, вони допомогли довести, що назва Русь від найдавніших часів пов'язана з Київщиною, із землею полян, а не з областю новгород-

ських словенів [20, с.1]. У 1929 р. в київському часопису «Україна» вийшла ґрунтовна рецензія М. Кордуби на працю російського ученого О. Петрова «Карпаторуські межові назви з середини ХІХ – початку ХХ ст.», яка вийшла друком в Празі. М. Кордуба взявся аналізувати книжку О. Петрова, оскільки це була одна із спроб опублікувати так звані «межові» назви. Але, як вказував рецензент, для аналізу зібраного матеріалу автору слід було попрацювати більш скрупульозно [25, с.138].

На конгресі істориків Східної Європи М. Кордуба завоював авторитет і визнання серед польських колег, тому його було запрошено до Варшавського університету, що був одним із осередків академічного життя українців у Польщі. З М. Кордубою було спочатку укладено контрактну умову, 24 лютого 1934 р. його іменовано надзвичайним професором, а з 14 вересня 1937 р. – звичайним професором [38, с.185-186]. У «варшавський період» (1929-1940) палітра наукових зацікавлень М. Кордуби надзвичайно широка. У т.ч. ним написано ряд концептуальних праць, розвідок з історії Галичини і Буковини, топоніміки тощо. М. Кордуба репрезентував українську історичну науку в кількох польських наукових товариствах. Так, 24 березня 1934 р. він став членом Інституту народних справ, а 24 травня 1935 р. був зарахований до лав Товариства шанувальників історії [5, с.212].

На початку 1930-х рр. великий резонанс мали роботи М. Кордуби, які були присвячені питанню походження Київської Русі як етнічного, географічного й державно-політичного утворення. У статті «Найновіші теорії про початки Русі», проаналізувавши теорії різних авторів, учений обґрунтував автохтонне походження терміну Русь. М. Кордуба пов'язував назву Русь із землею полян, на що вказували географічні назви: ріки Рось або Русь, Росава, літописна назва області над обома цими ріками – Поросся, село Русанів тощо. Крім того, учений висунув гіпотезу, згідно якої назва Русь є збірною – для означення військово-купецьких відділів, дружинників, в яких первісно могли переважати блондини північного (норманського) походження [29, с.74].

У 1933 р. в польському щорічнику «Swiatowit» М. Кордуба опублікував німецькою мовою розвідку «Східно-німецькі торговельні шляхи через Україну на середину I тис. до н.е.». Історик дослідив два торговельних шляхи, що починалися від берегів Західного Бугу. Один із району Сокаля суходолом йшов через район Острога, Шепетівки до Житомира, а далі по річці Тетерів до Дніпра. Інший шлях із району Сокаля йшов суходолом через район Кам'янки Струмилової до верхів'їв Збруча, а далі по річці до її впадіння в Дністер. Невеликі відгалуження від цього шляху йшли до Белза та Звенигорода [28, с.188].

У Варшаві М. Кордуба активно розробляв проблеми джерелознавства [8], консультував інших дослідників з питань топографічної ономастики [11, арк.28], продовжував опрацьовувати зібрані матеріали до «Географічного словника». У 1938 р. він опублікував першу в українській науковій літературі загальну розвід-

ку з топографічної ономастики «Що кажуть нам назви осель?». Учений розробив класифікацію топонімів за семантикою їх твірних основ. Так, біля двох третин назв поселень української частини давньої Галичини за М. Кордубою відносяться всього до двох великих «громад»: а) назви, що мають краєзнавчий характер, б) назви, що походять від особових імен. Декілька менших груп мають інші властивості [27, с.3].

У серпні 1938 р. учений виступав на VIII міжнародному конгресі істориків у Цюріху. Львівська газета «Діло» повідомляла, що міжнародна аудиторія прихильно зустріла доповідь М. Кордуби на тему «Домінуюче становище Галицько-Волинської держави на Сході Європи в II половині XIII ст.». Але, на жаль, ця доповідь не була опублікована [42, с.51].

Протягом 1940-1941 рр. М. Кордуба працював викладачем історії в українській гімназії в м. Холм. Повернувшись до Львова у грудні 1941 р., він вчителював у Другій, а згодом у Першій українській гімназії. Після звільнення Львова від німецької окупації учений виконував обов'язки професора у Львівському університеті [2, арк.6-бзв.].

Найбільшою працею історично-географічного спрямування в цей період була монографія «Історія Холмщини і Підляшшя», в якій учений обґрунтував українську приналежність Холмської землі, вказавши територію її початкової колонізації. Розповідаючи про «українську колонізацію» регіону учений залучив значний топонімічний матеріал, який проаналізував за власною методикою. Він виділив дві групи назв найдавніших осель: а) краєзнавчого характеру, що, як правило, позначають якусь прикмету поселення: зовнішній вигляд, ознаки краєвиду, якість ґрунтів, рослинність або назви тварин. Наприклад: Довге, Острів, Піски, Дубинка; б) назви, що походять від особових імен.

Перші назви М. Кордуба вважав майже непридатними для розв'язання поставлених завдань, оскільки вони не показували часу заснування тієї чи іншої оселі. Адже вони могли виникнути як в передісторичні часи, так і зовсім недавно. «Лише про оселі з назвами звірів, які вже зовсім вигинули, або яких від століть нема в цих областях, як от Турів (...), Туровець (...), Боброво (...), можемо сказати, що вони походять з давніх часів, найпізніше з княжої доби, коли тут ще попадалися звірі, від яких мають назви» [19, с.28].

Набагато більше інформації з історії заснування поселень дає друга група назв. Її М. Кордуба поділив на 6 менших груп, взявши за основу закінчення слів. Це наступні групи:

а) іменникові назви, які мають закінчення на -ичі, -иці, що виникли зі старослов'янського -иштѣ і надають їм патронімічного значення – вказують на потомків засновника. Учений так пояснював цей приклад. Оскільки в правдиві часи люди селилися родами, а поселення складалося з головного двору, де жив голова роду з найближчою ріднею, добудівок інших членів роду та для челяді, різних господарських будинків, то від імені голови одер-

жував назву весь рід. Така назва поселення відповідала на питання, хто живе у цьому дворі? Наприклад, назва села Маличі над р. Гужвою складається з імені Мал та закінчення -ичі і означає: рід, потомки, челядь – Мала. З цього випливає, що поселення з патронімічними назвами виникли ще в прадавніх часах початкової колонізації краю українським населенням [19, с.28-29];

б) прикметникові назви із закінченням на -ь, -ів, -ин, що мають значення присвійних прикметників і відповідають на питання: чий це двір або город? Наприклад, Добромисьль = город Добромисла, Станків = двір Станка, Шебрешин = двір Шебрехи. Вони вказують на приватну власність, тому походять з пізніших часів, з періоду існування державної влади, ніж оселі з патронімічними назвами. Найстаршими з цієї групи поселень М. Кордуба вважав назви з прикметниковим закінченням на -ь, що доводить старовинність граматичної форми, яку потім замінила присвійна форма на -ів або -ин. Сюди учений відніс такі назви поселень: Будомир, Отроч, Добромисьль, Добротвір, Жужель, Вербиж, Сокаль та ін. М. Кордуба підкреслював, що закінчення на -ів це найзвичайніша та найбільш поширена присвійна форма особових назв [19, с.30];

в) службові назви, які вказують на рід заняття населення. Їх виникнення учений пов'язував з традицією князів, бояр, а пізніше вельмож, замкових старост поселяти на своїх землях людей, що за отриману землю, несли відповідну службу. Так, від роду роботи, що виконувалася з'явилися назви осель – Токарі, Конюхи, Стрільці, Скоморохи, Огородники, Бондарі та ін. [19, с.31];

г) оборонні назви, що пов'язані з «городом» – найдавнішою слов'янською формою укріплень. М. Кордуба вказує п'ять осель з назвою Городище, а також Старгород, Городло, Городиськ і Городок. На існування мурованої вежі вказує назва села Башня [19, с.31-32];

г) осельничі назви, що вказують на старовинний спосіб оселення. Наприклад, Двориська, Опілля, Опільсько, Селище, Сидиська, Старе село [19, с.32];

д) колонізаційні назви, що вказують на чужу племінну приналежність жителів. Так, поселення Прусно, Прусся, Прусська на думку М. Кордуби походять з останніх десятиліть XIII ст., коли німецький орден проводив систематичне завоювання Пруссії і місцеві мешканці масово кидали свою батьківщину, шукаючи захисту в сусідніх землях. Учений допускав, що ряд поселень виникло з полонених поселян, захоплених князями Данилом або Левом під час військових походів: села Жмудь, Угринів, місто Угровськ. А от заснування містечка Варяж М. Кордуба відносив до IX-X ст., коли варязькі ватаги в ролі вояків і купців бушували в Україні [19, с.32-33]. Тим же часом історик датував і виникнення м. Холма. Він заперечував версію Галицько-Волинського літопису, в якій заснування міста пов'язується з королем Данилом у 1259 р. М. Кордуба вважав, що назва міста скандинавського походження (Холм = holm = горб, так само, як Stock-holm, Born-holm) і є краєз-

навчого характеру. А літописне пояснення треба розуміти так, що Данило розбудував і укріпив вже існуюче поселення, яке згодом переросло в місто [19, с.33].

Визначаючи межі початкової колонізації Холмщини і Підляшшя, М. Кордуба вказував, що давньоукраїнськими племенами було охоплено перш за все долину Бугу, звідки вони просувались долинами його приток на захід та північ. Гирло Вепра, на думку ученого, відіграло в розвитку цієї колонізації другорядну роль. Найбільше давніх поселень було в трикутнику між Бугом, Гучвою та Солокією, саме ця частина Холмщини в давнину була найгустіше заселена. У цьому трикутнику знаходяться два найдавніші осередки цієї області – Волинь і Червень. А от вододіл між Бугом і Вепром був ще зовсім безлюдним [19, с.33].

М. Кордуба стверджував, що у X ст. Забужжя й Підкарпатська Україна творили спільний політичний організм, центром якого був Червень. Версію польських істориків, які на основі «Повісті минулих літ» стверджували, що ці області до 981 р. належали Польщі, а також деяких чеських істориків, що – Чехії, М. Кордуба вважав нісенітницею, а літописну згадку 981 р. про похід Володимира Великого – як припущення автора «Повісті». Територію Червенських міст М. Кордуба окреслив лінією: Любачівка – Краковець – Немирів – Туринка – Руда. Вони відмежовували Галицьке князівство, а пізніше Руське воєводство від Бельзького [19, с.33-34, 36].

Учений також вказував, що Червень і Волинь були самостійними територіально-політичними організаціями. Своєму високому політичному і економічному розвитку ці міста завдячували географічному розташуванню, адже вони лежали на великому торговельному шляху, що пролягав з Києва через Південну Холмщину, Сандомир, вздовж верхньої Вісли до Кракова, де той розгалужувався на Вроцлав, Прагу, або на верхній Дунай – до Регенсбургу [19, с.35].

М. Кордуба вважав невірним твердження, що колонізація Підляшшя українцями розпочалася лише у XIII ст., а до того там проживали литовсько-ятвязькі племена. Проведені ним топонімічні дослідження показали відсутність в межиріччі Бугу і Нарови поселень, назви яких мали б литовсько-ятвязьке походження [19, с.35].

Учений також детально подав етнічні кордони Підляшшя: із заходу вони йшли від р. Півонії у північно-західному напрямі до Вогиня, далі на північ, перетинаючи р. Кросну нижче Межиріччя до Бугу, доходили до устя Нурця, далі вгору до коліна цієї ріки нижче Брянська, звідти – у північно-східному напрямку до Нарви біля Суража. Північну межу від ятвягів утворювала горішня Нарова, східну – вододіл між Бугом та Прип'яттю. За княжих часів східна частина Підляшшя називалася берестейською, а західна – дорогичинською землями. У писемних джерелах назва Підляшшя з'явилася тільки у XVI ст. [19, с.35-36].

Таким чином, тематичний аналіз наукових праць М. Кордуби свідчить про суттєве місце в його історичній спадщині робіт з історично-географічної проблематики. Історично-географічні праці ученого стали помітним явищем у розвитку новітньої української історіографії.

М. Кордуба вважав, що процес формування і розвитку держави у великій мірі залежить від особливостей її географічного положення. На його думку, в основі формування держави повинен лежати етнографічний принцип – до складу української держави мали увійти всі землі, на яких український народ складав більшість.

Велике значення М. Кордуба надавав вивченню топонімів, вважаючи їх важливими свідками минулого. З ініціативи М. Кордуби Археографічна комісія Наукового товариства імені Шевченка започаткувала підготовку «Географічного словника Галичини і Буковини».

Більшість історично-географічних праць М. Кордуби виходили окремими брошурами або публікувалися у виданнях Наукового товариства імені Шевченка. Найбільшу активність в галузі історично-географічних досліджень М. Кордуба проявляв у 1920-1930-х роках, коли працював у Львові (1919-1928) та у Варшавському університеті (1929-1939).

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексієвцев М. Спадщина Мирона Кордуби та стан її вивчення в Україні і за рубежом / Микола Алексієвцев // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип.12. – С.4-8.
2. Архів Львівського національного університету імені Івана Франка, особ. спр.4004, 22 арк.
3. Білінський Б. Мирон Кордуба в контексті епохи / Борис Білінський // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість / [відп. ред. Микола Литвин] ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2012. – Вип.5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колячука. – С.192-198.
4. Бучко Д.Г. М.М. Кордуба збирач і дослідник української топонімії / Д.Г. Бучко // Повідомлення Української ономастичної комісії / відп. ред. К.К. Цілуйко. – К., 1967. – Вип.3. – С.36-46.
5. Великопольська У. Особовий фонд Мирона Кордуби у Державному архіві Львівської області / Уляна Великопольська // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2007. – Вип.ХІІ-ХІІІ. – С.210-216.
6. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської області), ф.р.2923, оп.1, спр.1, 74 арк.
7. Держархів Львівської області, ф.р.2923, оп.1, спр.10, 5 арк.
8. Держархів Львівської області, ф.р.2923, оп.1, спр.41, 134 арк.
9. Держархів Львівської області, ф.р.2923, оп.1, спр.45, 82 арк.
10. Держархів Львівської області, ф.р.2923, оп.1, спр.82, 17 арк.
11. Держархів Львівської області, ф.р.2923, оп.1, спр.83, 50 арк.
12. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
13. Зайцева З.І. Мирон Кордуба й українські наукові товариства / З.І. Зайцева // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С.108-122.

14. Карпенко Ю.А. Чернівецька ономастична школа / Ю.А. Карпенко, Д.Г. Бучко, Я.П. Редькwa // *Λογος ονομαστικη* (Ономастичні науки). – 2009. – № 1 (3). – С.106-112.
15. Кордуба М. Де лежав старовинний город Хмелів? / М. Кордуба // Ювілейний збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського з нагоди шістдесятної річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К., 1928. – Т.І. – С.153-155. – (Українська Академія Наук, Історико-філологічний відділ, зб. № 76).
16. Кордуба М. Західне пограниччє Галицької держави між Карпатами та долішнім Сяном (з картою) / Мирон Кордуба // Ювілейний збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятитіття основання. 1873-1923. – Львів : Накладом НТШ, 1925. – 87 с., карта. – (Відбитка).
17. Кордуба М. Звенигород / Мирон Кордуба // *Стара Україна*. – 1924. – Чис.12. – С.186-187.
18. Кордуба М. Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне жерело / Мирон Кордуба. – Львів : Накладом Археогр. Комісії Наук. Тов. ім. Шевченка, 1924. – 14 с.
19. Кордуба М. Історія Хоалмцини й Підляшшя / Мирон Кордуба. – Краків : Українське видавництво, 1941. – 128 с., табл., карта.
20. Кордуба М. Михайло Максимович і перші досліди над українськими географічними назвами / Мирон Кордуба // *Записки НТШ*. – Львів, 1927. – Т.149. – С.1-8.
21. Кордуба М. Молдавсько-польська границя на Покутю до смерті Стефана Великого / М. Кордуба // *Науковий збірник, присвячений професорови Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці у Галичині (1894-1904)*. – Львів : Виданє Комітету, 1906. – С.158-184.
22. Кордуба М. Північно-Західна Україна / М. Кордуба. – Відень : Накладом Союзу Визволення України, 1917. – 90 с., карта.
23. Кордуба М. Потреба організації збирання географічних назв / Мирон Кордуба. – Париж, 1928. – 7 с. – (Виступ на Конгресі істориків Східної Європи та Слов'янського світу).
24. Кордуба М. Простір і населення України / М. Кордуба. – Львів : Накладом Української книгарні і антикварні, 1921. – 19 с.
25. Кордуба М. [Рецензія на працю] Prof. D.A. Petrov. *Karpatoruské pomístní názvy z pol. XIX a z poč. XX st.* – Praha, 1929. – 220 s. / М. Кордуба // *Україна*. – 1929. – Кн.35. – С.136-139.
26. Кордуба М. Територія і населення України / Мирон Кордуба. – Відень, 1918. – 24 с. – (Видання «Вістника політики, літератури й життя»).
27. Кордуба М. Що кажуть нам назви осель? / Мирон Кордуба. – Львів : Наша Батьківщина, 1938. – 22 с. – (Краєзнавча бібліотека; вип. 2).
28. Korduba M. Die ostgermanischen Handelswege durch die Ukraine um die Mitte des ersten Jahrtausends vor Chr. Geb. / Miron Korduba // *Światowit*. – Warszawa : Warszawskie towarzystwo naukowe, 1933. – Т.ХV. – S.179-191.
29. Korduba M. Najnowsze teorje o początkach Rusi / Miron Korduba // *Przeglad Historyczny*. – 1932-1933. – Tom 30. – Numer 1. – S.58-74.
30. Кульчицька Т.Ю. Мирон Кордуба (1876-1947): історико-біобібліографічне дослідження / Т.Ю. Кульчицька ; відп. ред. М.М. Романюк ; НАН України, АННБ України ім. В. Стефаніка. – Львів, 2012. – 248 с.
31. Львівська національна наукова бібліотека України імені Василя Стефаніка, Відділ рукописів (далі – АННБУ), ф.61, спр.24, 163 арк.
32. АННБУ, ф.61, спр.26, 77 арк.
33. АННБУ, ф.61, спр.27, 144 арк.

34. АННБУ, ф.61, спр.31, 29 арк.
35. АННБУ, ф.61, спр.33, 197 арк.
36. АННБУ, ф.61, спр.47, 200 арк.
37. АННБУ, ф.61, спр.49, 71 арк.
38. Піх О. Науково-освітня діяльність Мирона Кордуби у Варшаві (1928-1940) / Олег Піх // Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. – Львів, 2012. – Вип. 5: Ювілейний збірник на пошану Олександра Колянчука. – С.184-191.
39. Українська ономастика : бібліографічний покажчик / відп. ред. С.О. Вербич ; НАН України, Інститут української мови. – К., 2013. – 364 с.
40. Федорів І. Дослідження Мирона Кордуби в галузі історичної та етнічної географії України / Ірина Федорів // Регіональне географічне краєзнавство: теорія і практика : матеріали Другого Всеукраїнського семінару, присвяченого 125-річчю з дня народження фундатора української національної географії Степана Рудницького та 10-річчю заснування кафедри географії України Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира (11-12 грудня 2002 р.). – Тернопіль, 2002. – Ч.І. – С.66-72.
41. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.) / Ірина Федорів. – Тернопіль : Тернопіль Онлайн, 2001. – 127 с.
42. Федорів І.О. Наукова і громадсько-політична діяльність Мирона Кордуби (1876-1947 рр.) : дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01 / Федорів Ірина Олегівна ; Тернопільський державний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка. – Тернопіль, 2004. – 212 с.

С. В. Трубчанінов

Историческая география в творчестве Мирона Кордубы

Мирона Кордубу (1876-1947) считают одним из талантливейших учеников М. Грушевского, одним из выдающихся историков Восточной и Центральной Европы, известным исследователем древней и средневековой истории Украины, а также периода Хмельниччины, крупным общественно-культурным и политическим деятелем. Творческое наследие М. Кордубы заинтересовало ученых еще на рубеже XIX-XX веков, уже после выхода в свет его первых работ. Однако только с 1991 г. – времени обретения Украиной независимости началось глубокое изучение жизни и деятельности М. Кордубы как ученого и общественно-политического деятеля. Среди десятков трудов современных украинских исследователей фундаментальностью выделяются монографии Ирины Федорив и Татьяны Кульчицкой. Кроме того, И. Федорив защитила диссертационное исследование, которое посвящено научной и общественно-политической деятельности М. Кордубы.

Одним из главных направлений научного поиска М. Кордубы была историческая география. Данная статья является попыткой проанализировать место историко-географических исследований в творчестве М. Кордубы и их значение для исторической науки.

Большинство историко-географических трудов М. Кордубы выходили отдельными брошюрами или публиковались в трудах Научного общества имен Шевченко. Наибольшую активность в сфере историко-географических исследований М. Кордуба проявлял в 1920-1930-х годах, когда работал во Львове (1920-1928) и в Варшавском университете (1929-1939).

Большое значение М. Кордуба придавал изучению топонимов, считая их важными свидетелями прошлого. По инициативе М. Кордубы

Археографическая комиссия Научного общества имен Шевченко начала подготовку «Географического словаря Галиции и Буковины».

Ключевые слова: историческая география, Мирон Кордуба, топонимы, границы, расселение.

S. Trubczaninow

Historical geography in works of Myron Korduba

Myron Korduba (1876-1947) is one of the most talented followers of Mykhailo Hrushevsky, significant historian of Eastern and Central Europe was researcher of ancient and medieval history of Ukraine and the Khmelnytsky insurrection, famous public, cultural and political figure. The works of M. Korduba were interesting for scientists in the 19th-20th centuries, after his first works were published. But just from 1991, when Ukraine became independent, the researches of Korduba's life and work as scientist, public and cultural figure began. Among dozens of works of contemporary Ukrainian researches the monographs of Irina Fedoriv and Tetyana Kulchytska are the most thorough. Besides, I. Fedoriv defended dissertation research, which is devoted to scientific and public-political activity of M. Korduba.

One of the main directions of Korduba's scientific research was historical geography. This article is an attempt to analyse the place of historical and geographical schools in the works of M. Korduba and their importance for historical science.

The most of Korduba's historical and geographical works were published as individual brochure or in notes of the Shevchenko Scientific Society. M. Korduba was the activist in the historical and geographical researches in 1920-1930th, when he worked in L'viv (1920-1928) and at Warsaw University (1929-1939).

Thanks to M. Korduba's initiative, study of early texts commission of the Shevchenko Scientific Society began preparation of «Geographical vocabulary of Halychyna and Bukovyna».

Key words: historical geography, Myron Korduba, place names, boundaries, resettlement.

Отримано: 13.11.2016

УДК 378.4(477.43):902

В. І. Якубовський

АРХЕОЛОГІЯ В КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА: ПОСТУП, ПРОБЛЕМИ ТА МОЖЛИВІ ПЕРСПЕКТИВИ

У статті подано короткий огляд становлення археології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка – правонаступника українського державного університету початку 20-х років ХХ ст.

Засновником археології в університеті був Ю.Й. Сіцінський, який у лютому 1919 року прийшов в український університет на посаду приват-доцента з дипломом кандидата богослов'я Київської духовної академії, де студіював церковну археологію і богословські науки. Працюючи в університеті, вів археологічні курси і активну польову археологічну діяльність.